SYMBOLISME IN GENT – BEKEKEN VANUIT DE PSYCHOANALYSE
HET GEVAL JULIEN VARENDONCK

Lieven Jonckheere

Wat valt er te zeggen over het symbolisme vanuit de psychoanalyse – het symbolisme als literaire stroming, zoals die hier in Gent, begin vorige eeuw, *con brio* vertegenwoordigd is geworden door Maeterlinck?

Ik ben psychoanalyticus en dus spreekt het vanzelf dat ik die term 'symbolisme' meteen verkeerd had begrepen, of toch op mijn wijze had geïnterpreteerd. Ik vrees dat zulks ook het geval is voor een deel van ons publiek. Het zou interessant zijn om, via handopsteking, te zien wie gekomen is voor dat literair symbolisme en wie voor een andere vorm van symbolisme, die rond diezelfde periode, begin vorige eeuw, op heel minder elitaire wijze populair was, en die ik, om verder misverstand, te vermijden in het vervolg benoem als 'droomsymboliek'. U kent dat: "spitse voorwerpen, zoals een paraplu, zijn fallussymbolen", "holle voorwerpen, zoals een doos, symboliseren het vrouwelijke", "in het water vallen symboliseert de geboorte", etc. Het is inderdaad met dit soort symboliek dat de psychoanalyse ten tijde van het literaire symbolisme ongelukkig genoeg geassocieerd is geraakt.

Zowel in dat literaire symbolisme als in die 'psychoanalytische' symboliek heeft een Gentenaar een belangrijke rol gespeeld. De Gentse symbolist is wereldbekend: Nobelprijs literatuur Maurice Maeterlinck. Maar wie kent hier de Gentse onderwijzer en psychoanalyticus Julien Varendonck – die rond diezelfde tijd, op zijn eigenzinnige wijze, ook een niet te onderschatten, zij het dubbelzinnige, betekenis heeft gehad voor de koppeling tussen psychoanalyse en symboliek? Zelfs Gentse psychoanalytici zegt de naam Varendonck nauwelijks iets. Hij is inderdaad ook niet meteen de bekendste Gentse psy. Die eer komt toe aan Josef Guislain, psychiater én architect, die van het Guislain instituut – die onlangs nog werd uitgeroepen tot "grootste prof van de Universiteit Gent". Guislain is dus een Gents universitaire monument. Desondanks is zijn belang voor de psychoanalyse minimaal: Freud vermeldt hem één keer, terloops, in een voetnoot. De kleine Gentse onderwijzer Julien Varendonck daarentegen wordt door Freud herhaalde malen uitgebreid geprezen.

Wie was die Varendonck? En wat heeft ie te maken met symbolisme en symboliek?

Geboren 14 maart 1879, Selzaete, elfde van veertien kinderen, vijf waren al gestorven nog voor zijn geboorte. Vader was onderwijzer, Julien was een slim baasje, dus werd hij ook onderwijzer. Van daaruit ging hij zich algauw interesseren voor 'kinderpsychologie'. Zo werd hij bv in 1911, in een bekende zaak van kindermoord in Gent, opgeroepen als expert inzake de geloofwaardigheid van getuigenissen van kinderen. Ondertussen hoopte hij vooral de eerste Nederlandstalige prof psychologie aan de Universiteit Gent te worden – wat niet meteen lukte, zijn vrij duister doctoraat in Sciences Pédologiques aan het Brussels Solvay-instituut werd blijkbaar niet echt ernstig genomen.

In de eerste wereldoorlog kwam hij dan in contact met de psychoanalyse. Daardoor was hij meteen evenveel gebeten als door de universiteit. Maar dat rendeerde wel meteen. In 1920 gunde Freud *himself* hem een eervolle publieke vermelding, voor zijn fundamenteel genoemde bijdrage tot "de psychologie van het fantaseren". Dat was tijdens een internationaal congres in Den Haag. Achteraf bekeken was die vermelding waarschijnlijk wel een strategische misrekening van een slecht geïnformeerde Freud. Freud moet gedacht hebben dat onze Vlaamse onderwijzer daar een soort lokale vedette was, terwijl Varendonck in feite niet eens volwaardig lid mocht zijn van de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse, omdat hij geen geneesheer was. Daarmee kwam Varendoncks psychoanalytische carrière echter wel in een stroomversnelling. Zijn boek over *daydreams* werd deels in het Duits vertaald door Freuds dochter, met een voorwoord van Freud. En hij versierde een publicatie in het toonaangevende internationale psychoanalytische tijdschrift. Op dat moment schoot Freud eindelijk wakker, en zag hij in dat hij zich lelijk had verkeken op Varendoncks 'psychoanalytische competenties': tegenover de hoofdredacteur van dat tijdschrift maakte hij zich behoorlijk druk over de publicatie van Varendoncks artikel, omdat hij zich teveel had laten leiden door Freuds publieke, strategische bedoelde lof tijdens het congres in Den Haag, en dit dus niet kritisch genoeg had bekeken. Het droop er inderdaad van af dat het artikel autoanalytisch was, daarin deed Varendonck zijn eigen *marital misfortunes* van naaldje tot draadje uit de doeken, op het exhibitionistische af.

Het was voor Varendonck dan ook een hele stap vooruit toen hij, in 1922, echt in psychoanalyse ging – in Wenen, bij Theodor Reik. U moet weten dat Reik geen geneesheer was – en dat Freud hem publiek heeft moeten verdedigen tegen de kritiek dat men geneesheer moest zijn om psychoanalyticus te kunnen worden – voor Freud is dat dus niet zo.
Varendonck, die dus ook geen geneesheer was, zou na zijn analyse, in Gent dezelfde problemen kennen als Reik in Wenen – maar dan zonder Freud om hem te verdedigen. Bij de opening van zijn Cabinet de Psychanalyse, op 24 februari 1924 – het eerste in België! – kreeg ook hij meteen het medisch establishment op zijn dak, in de Landjuweelstraat (vroeger rue de la Pacification) 42 in Ledeberg, ook hij werd meteen aangeklaagd wegens kwakzalverij (vanuit het hier in België overigens wettelijk verankerde principe dat gelijk welke vorm van therapie enkel voor geneesheren is weggelegd).
Maar Reik heeft Varendonck ook toegelaten om een ander probleem op te lossen: als man van de letteren is hij het waarschijnlijk die Varendonck heeft aangeraden om een doctoraat in de Letteren en de Wijsbegeerte af te leggen, in 1923, in Leiden, met een psychoanalytische studie over "De esthetische symboliek".
Het heeft er alle schijn van dat Varendonck, dankzij dat doctoraat, effectief op het punt stond om in 1924 uiteindelijk toch nog benoemd te geraken als eerste Nederlandstalige professor in de Psychologie aan de Gentse universiteit – toen hij plots overleed aan de complicaties van een maagzweeroperatie, in Ziekenhuis Heilige Familie, op 11 juni 1924, 45 jaar oud, dus na nauwelijks vier maand praktijk als psychoanalyticus. Aan zijn graf werd in elk geval zijn lof gezongen door universitaire autoriteiten als de toenmalige rector Heymans (1923-1924) en door de peetvader van de Gentse historische School, Henri Pirenne – maar ook de burgerlijke autoriteiten lieten van zich horen, bij monde van de toenmalige liberale burgemeester Van der Steegen (1921-1924) en zijn voorganger Braun (1895-1921).

Tot zover een korte situering van de figuur Varendonck. Hoe moeten we nu zijn bijdrage tot de psychoanalytische symboliek inschatten? En wat was de verhouding daarvan tot het literair symbolisme, hier in Gent?

Ik suggereerde al dat Freud hem in eerste instantie om strategische redenen met lof had overladen, in de hoop een poot aan de grond te krijgen in de Nederlandse psy-markt – een vergissing, zoals gezegd: Varendonck was noch Nederlander noch geneesheer. Maar Freud verkeek zich ook theoretisch op Varendonck, en niet alleen omdat Varendoncks bijdragen tot de psychologie van het fantaseren puur autoanalytisch waren. Uiteindelijk moeten we ook en vooral vaststellen dat de psychoanalyse helemaal niet gediend is van het soort symboliek waarvan Varendonck dacht, en waarvan ongetwijfeld ook velen van jullie nog altijd denken dat het 'psychoanalytisch' zou zijn: paraplu=fallus, doos=vrouw, verdrinken=geboorte, etc. Het zou een hele uiteenzetting vergen om te tonen dat heel Freuds theorie over de droom radicaal ingaat tegen dergelijke vorm van symboliek, omdat die onvermijdelijk tot mystiek leidt.

Misschien geldt dit ook voor het literaire symbolisme. Daarin ben ik geen specialist, maar ik heb toch wel het gevoel dat ook dat literair symbolisme in principe niets van die symboliek moet weten.

Er is echter wel een cruciaal verschil tussen de wijze waarop psychoanalyse en symbolisme van die symboliek proberen af te geraken.
Je zou kunnen zeggen dat de psychoanalyse die symboliek in een hoekje terugdringt, waar het dan als een duistere massa blijft zitten broeden, op zijn terugkeer. Dat is een bange benadering.
Het symbolisme daarentegen pakt die symboliek heel wat moediger aan, het drukt die symboliek aan de borst, laat zich daar volledig door omarmen – het stapelt symbool op symbool, verstrengelt symbolen op een onontwarbare wijze, in een poging om die symboliek tot een soort grens te voeren waar hij dan oplost, alle consistentie verliest.

Ik denk dat deze stelling, van de bange psychoanalytische verwerping versus de moedige symbolistische doorwerking van de symboliek, interessante perspectieven kan openen.

Dat zou bv kunnen verklaren waarom beide bewegingen mekaar, begin vorige eeuw, ondanks hun schijnbare innerlijke verwantschap, toch niet gevonden hebben. Symbolisten cultiveerden een horreur tegenover elke mogelijke vorm van psychoanalytische interpretatie. En revanche was ook het symbolisme niet meteen Freuds literaire dada, hij heeft daar eigenlijk helemaal niets uitgehaald voor de ontwikkeling van de psychoanalyse, zoals hij bv wel deed met de klassieke Grieken, met Shakespeare, met Dostojewski. Symbolisme en psychoanalyse liepen als het ware naast elkaar, zonder elkaar aan te kijken. En eigenlijk kan er nog altijd niet gezegd worden dat ze elkaar echt zouden gevonden hebben ...

Tot slot moeten we ons ook de vraag stellen of psychoanalyse en symbolisme erin geslaagd zijn om, elk op hun eigen wijze, de een door bange verwerping en de ander door moedige doorwerking, te ontsnappen aan de mystiek van de symboliek. Voor de psychoanalyse is dat niet evident, de strijd tegen die mystiek van de symboliek is telkens opnieuw van vooraf aan te herbeginnen, ook vandaag nog. Over het symbolisme kan ik moeilijker oordelen, maar ik kan me toch niet van de indruk ontdoen dat die bange psychoanalyse, ondanks al haar beperkingen en eigenaardigheden, al bij al toch nog altijd een betrouwbaarder, ethisch hoogstaander dam kan vormen dan het literair symbolisme tegen wat Freud ooit, tegenover Jung, bestempelde als de zwarte moddergolf van het occultisme en de mystiek die inherent zijn aan elk vorm van symboliek...

Freud is eigenlijk één heroïsche poging om de symboliek in de droom terug te dringen, in een duister hoekje. Een droom bestaat immers niet in hoofdzaak uit symbolen, maar uit beelden die behandeld worden als woorden. Dat wil zeggen dat de dromer op die beelden operaties uitvoert zoals we die in wakende toestand op woorden uitvoeren. Die operaties noemt Freud 'verdichting' en 'verschuiving', sedert Lacan en de linguïstiek noemen wij die 'metafoor' en 'metonymie'. Zeer vereenvoudigend: een metafoor "zegt twee of meer dingen terzelfder tijd", een metonymie "zegt iets maar half of voor een stuk". Dat kan ertoe leiden dat we dingen zeggen die we eigenlijk niet willen zeggen. Een droom is dus vergelijkbaar met een lapsus of verspreking. Maar ook met een grap of witz.
Het verschil van de slapende productie van de droom met de wakende producties van de verspreking en de grap is nu inderdaad dat we in een volledig geanalyseerde droom, waarin dus alle metaforen en metonymieën, alle dubbelzinnigheden en halfzinnigheden zijn geanalyseerd, dat daarin soms nog duistere elementen resten die niet tot stand zijn gekomen via dat talige spel – en dat zijn dan inderdaad 'symbolen'. Freud stelt zeer expliciet dat de psychoanalyse daar eigenlijk niets over te zeggen heeft; ze moet zich daar zelfs beter niet mee bemoeien. Freud vreesde inderdaad dat de psychoanalyse haar frêle wetenschappelijke geloofwaardigheid zou verliezen, die gebaseerd was op de zich parallel aan de psychoanalyse ontwikkelende linguïstiek, zonder dat hij dat zelf zo duidelijk besefte – en dat de psychoanalyse bijgevolg wel eens koren op de duistere molens van de mystiek zou kunnen worden. Wat bv met Carl Gustav Jung inderdaad het geval is gebleken. Freud zelf was echter als de dood voor al wat naar mystiek zweemde, zoals symboliek.
Het is nu duidelijk, niet in het minst voor Freud zelf, dat zijn schrik voor de mystiek van de symboliek onder meer bepaald is door zijn schrik voor het vrouwelijke. Die symbolen, die dus een grens vormen op de door hem ontdekte talige mechanismen van metafoor en metonymie, beantwoorden ergens aan een duistere 'uiting' van das ewig Weibliche, van de vrouwelijke seksualiteit, het vrouwelijk genot – in zijn verknoping met de dood. Dromen, versprekingen, grappen kunnen gemakkelijk makkelijk dubbelzinnige en halfzinnige taalspelletjes produceren rond het mannelijke deel van de seksualiteit, rond het fallische, rond het deel van de seksualiteit dat ten dienste staat van de levensdrift, de Eros – maar ze slagen daar blijkbaar niet in voor de vrouwelijke seksualiteit, die uiteindelijk altijd ergens verweven blijkt met de doodsdrift, de Thanatos. Alsof het vrouwelijke resistent is aan de taal. En daar verschijnen dan duistere symbolen op wat Freud de andere bühne van de droom noemde.

Mij lijkt nu dat de psychoanalyse en de literaire stroming van het symbolisme op hetzelfde punt zijn ontstaan – en dat is inderdaad de symboliek als vertaling van das ewig Weibliche, van de vrouwelijke seksualiteit, het vrouwelijk genot in zijn verwevenheid met de dood. Allebei hebben ze daar een probleem mee. En allebei zijn ze een poging om te ontsnappen aan de mystiek die inherent is aan die symboliek van het eeuwige vrouwelijke genot in zijn verwevenheid met de dood – maar ze pakken dat dan wel elk op zijn eigen, aan elkaar tegengestelde wijze aan. De psychoanalyse probeert die symboliek in een hoekje te dringen, als een duistere compacte massa – om er zich dan van af te keren, in een soort heilige schrik. Het symbolisme daarentegen drukt die symboliek aan de borst, laat zich daarin volledig strikken – in een poging om die tot een soort grens te voeren, om die op te lossen, om die alle consistentie te doen verliezen.
Ik denk dat deze stelling heel wat interessante perspectieven kan openen.
Die tegengestelde houding tegenover de symboliek, de psychoanalytische verwerping versus de symbolistische doorwerking, zou bv kunnen verklaren waarom beide bewegingen mekaar, bij het begin van de twintigste eeuw, ondanks hun schijnbare innerlijke verwantschap, toch niet gevonden hebben. Symbolisten hadden a priori een horreur van elke mogelijke vorm van psychoanalytische interpretatie. En het symbolisme was ook niet meteen Freuds literaire dada, hij heeft daar niets uitgehaald voor de ontwikkeling van de psychoanalyse, zoals hij bv wel deed met de klassieke Grieken, met Shakespeare, met Dostojewski's. Er kan niet gezegd worden dat de psychoanalyse, in haar oorsprong, bij Freud, veel voeling zou gehad hebben met wat toen 'modern' was in de kunst, zoals het symbolisme – moderne kunst en psychoanalyse liepen als het ware parallel, naast elkaar. En eigenlijk kan er nog altijd niet

gezegd worden dat de twee grote gefascineerden door das *ewig Weibliche*, door het vrouwelijke genot in zijn verwevenheid met de dood, mekaar echt zouden gevonden hebben ...
Maar we kunnen tot slot ook de vraag stellen of psychoanalyse en symbolisme erin geslaagd zijn om, elk op hun eigen wijze, de een door verwerping en de ander door doorwerking, te ontsnappen aan de mystiek van de symboliek van de dood in het eeuwige van het vrouwelijk genot. Voor de psychoanalyse is dat niet evident, de strijd tegen die mystiek is telkens opnieuw van vooraf aan te herbeginnen, ook vandaag nog. Over het symbolisme kan ik al moeilijker oordelen, maar ik moet toegeven dat het ook niet meteen mijn literaire *cup of tea* is ...